

سنجش نگرش پیروان ادیان توحیدی در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان

^۱ حمیدرضا عشقی پور

^۲ ابراهیم فیاض

^۳ عبدالله بیچرانلو

تاریخ وصول: ۹۷/۰۵/۰۳

تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۹/۱۸

چکیده

گردشگری از دیرباز به عناوین مختلف مورد توجه ادیان و آموزه‌های دینی بوده است و در عمده ادیان جهان در خصوص سفر، گردش، سیر و سیاحت سخنانی آموزنده در قالب وحی یا اسطوره سخن به میان آمده است. در همین راستا این پژوهش به منظور سنجش نگرش پیروان ادیان توحیدی در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان به روش کمی انجام شده است که با اتکا بر رویکردهای نظری موجود در ارتباط با نگرش پیروان ادیان توحیدی پرسشنامه‌ای مشتمل بر ۱۱۴ پرسش ۵ گزینه‌ای انجام شده و سپس این پرسشنامه بر طبق فرمول کوکران ۳۸۴ نمونه مشخص شد که با توجه به حجم میلیونی تعداد مسلمانان در اصفهان در مقابل جمعیت چند صد تا چند هزار نفری مسیحیان، یهودیان و زرتشتی‌ها، فرمول کوکران تعداد آن‌ها را در نمونه آماری لحاظ نمی‌نمود، لذا به کمک روش لگاریتمی حجم نمونه تعداد ۹۵۱ مشخص شد که به جهت جلوگیری از خطاهای احتمالی و افزایش دقت ۹۸۰ نمونه آماری مورد تحقیق پیمایش قرار گرفتند. نتایج نشان داد که میان «نگرش پیروان ادیان توحیدی بر ساخته از آموزه‌های کتب مقدس» و «نوع دین ایشان» در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان تفاوت معناداری وجود دارد. در کل نتایج حاصل از تحلیل رگرسیون نشان می‌دهد، مناسب ترین مدل برای پیش‌بینی توسعه گردشگری پایدار برای پاسخگویان «متدین به ادیان چهارگانه توحیدی» در شهر اصفهان متغیرهای: مناسکی، اعتقادی و پیامدی است که معادله آن نشان می‌دهد که ۱۳/۴ درصد از تغییرات متغیر وابسته توسط متغیرهای سه گانه فوق (متغیرهای مستقل) تبیین می‌شود.

۱- دانشجوی دکترای فرهنگ و ارتباطات دانشگاه بین المللی امام رضا (ع)، تهران، ایران. (نویسنده مسئول). Hamid.eshghi@mail.com

۲- دانشیار دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، ایران.

۳- استادیار دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، ایران.

مقدمه

«دین» همواره مهمترین مسأله مدرنیته بوده و جهان پیشرو سعی در شناخت ژرف تر آن و تأثیرگذاری مبرهنش بر سایر مولفه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی داشته است. در عصر حاضر پدیده «دین» و «مدرنیته» همراه با تاثیر و تاثراتشان، کنش و واکنش هایشان در همه ابعاد، از ملموس تا ناملموس، از اقتصاد تا سیاست و ... امری جذاب و محورساز جهت تحقیق و پژوهش عموم دانش‌های بشری در همه جهان، خصوصا جوامع دینی را فراهم نموده اند. مدرنیته عصر حاضر موقعیتی هژمونیک برای پدیده «دین» رقم زده و آنرا به واکنش و پاسخ‌گویی فعال در برابر عموم مولفه‌های اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی وادار نموده است. (شجاعی زند، ۱۳۹۴: ۱۳). یکی از حوزه‌هایی که امروزه نیاز است تا ارتباط ادیان با آن روش‌نتر شود، حوزه سفر و گردشگری است. در عمده ادیان جهان در خصوص سفر، گردش، سیر و سیاحت سخنانی قصار و آموزنده در قالب وحی یا اسطوره و ... سخن به میان آمده است. هیچ دین توحیدی نیست که پیامبر و پیشوایان آن در مورد پدیده گردش، سیاحت و سفر گفتاری حکیمانه و تاثیرگذار به نقل از پروردگار به واسطه وحی در کتب مقدس خود به صورت آشکار یا پنهان بیان نموده باشند (قربانی، ۱۳۹۴: ۵).

صنعت گردشگری در معنای عام و صنعت گردشگری نوین یا مدرن در معنای خاص در جستجوی سود بیش‌تر در بازه زمانی کوتاه‌تر و عمدتا بدون رعایت و احترام به مؤلفه‌های فرهنگی و اجتماعی جوامع میزبان و بی‌تقدیدی به اخلاف با محوریت تئوری مرکز پیرامون رو به گسترشی شتابزده است. در چند دهه اخیر پیرامون صنعت گردشگری با حفظ و رعایت حقوق و تکالیف گردشگر و جامعه میزبان به شکلی همه‌سونگر و واقع‌گرایانه‌تر در پیوست با حفظ محیط زیست و منابع طبیعی و مسئولیت‌پذیری در قبال نسل آینده مطرح شده و طی آن مسئولیت‌پذیری بشر در هر نقطه از جهان به عنوان یک اولویت اصلی جوامع به نسل‌های بعد از خودش به عنوان ضرورتی کاربردی و آلترناتیوی راهبردی تبیین شده است که ضمانت اجرایی آن بر عهده مؤلفه مسئولیت‌پذیری اخلاق‌گرایانه نسبت به آیندگان مشروط به صیانت از محیط زیست و منابع طبیعی در جوامع است (Jayawardana, 2002: 132). زایش این مفهوم در ادبیات گردشگری حاصل تلاش در جهت دستیابی به پایداری در تمامی زمینه‌های توسعه است. توسعه پایدار از نظر زیست محیطی، غیر مخرب؛ از منظر فنی متناسب؛ از نظر اقتصادی، پویا و از نظر اجتماعی قابل پذیرش برای متعاملین (جامعه میزبان و میهمان) است. درک این مفاهیم و آنکه چه مقولات یا مولفه‌های اجتماعی (اعم از بشری و ماوراء الطبیعی) می‌تواند بر گسترش یا عدم گسترش این صنعت موثر باشد، از سال ۱۹۹۰ میلادی در میان پژوهشگران و صاحب‌نظران به صورت یک ضرورت بنیادین مطرح گردید. توسعه پایدار، نقطه ایده آل تلاش صنعت

گردشگری در قرن ۲۱ میلادی است. صنعت گردشگری به این پارادایم با تغییر خود سامانی^۱ و شروع برنامه های داوطلبانه واکنش نشان می دهد. برنامه ها و سیاست های داوطلبانه بی شمار که از اواخر قرن ۲۰ میلادی جرقه زده شد، مانند جهان سبز^۲، مبارزه پرچم آبی اروپا^۳، مسافر زیرک^۴ در اکوادور، برگ سبز^۵ تایلند و دستورالعمل ۲۱^۶ برای صنعت سفر و گردشگری پایدار تنظیم و به روز آوری شده است (Jayawardena et al, 2008: 265).

سازمان جهانی جهانگردی برای اولین بار در سال ۱۹۸۸ میلادی اصطلاح گردشگری پایدار را طبق معیارهای گزارش «برات لند» اینگونه تعریف نمود: «گردشگری پایدار، نیازهای گردشگران حاضر و جوامع میزبان را با محافظت و ارتقاء فرصت های آیندگان برآورده می کند» (Georg, 2008: 88). بعد از اجلاس زمین در سال ۱۹۹۲ میلادی «ریودوژانیرو»، دولت ها به سمت توسعه ای سوق داده شدند که حداقل زیان و لطمه را بر محیط زیست وارد سازند و در نتیجه توافقات حاصله در دستور کار جلسه ۲۱ (برنامه های قرن ۲۱ میلادی) مورد تصویب قرار گرفت (بروک، ۱۳۹۰: ۳۶). در این دستور العمل؛ نیاز به رسمیت شناختن نقش گردشگری در فرایند توسعه مناسب به کرات گوشزد می کرد و ضرورت طرح عملی برای سازمان های گردشگری را در راستای به فعلیت در آوردن اصول گردشگری پایدار پیش کشید. به دنبال این روند اولین کنفرانس جهانی گردشگری پایدار در سال ۱۹۹۵ میلادی در «مادرید» اسپانیا برگزار گردید (بروک، ۱۳۹۰: ۳۷). کمیته توسعه پایدار گردشگری^۷ در نشست در «تایلند» در مارس ۲۰۰۴ میلادی در تعریف گردشگری پایدار تجدید نظر نمود. هدف این بازبینی انعکاس بهتر نتایج پایداری در صنعت گردشگری با توجه به نتایج کنفرانس توسعه پایدار «ژوهانسبورگ» بود. تعریف مفهومی جدید بر ایجاد تعادل مابین جنبه های زیست محیطی، اجتماعی و اقتصادی گردشگری، نیاز به اجرایی شدن اصول پایداری در همه بخش های گردشگری و مورد هدف قرار دادن اهداف جهانی گردشگری (مانند زدودن چهره فقر از محیط میزبان) تأکید دارد (Georg, 2008: 88- 89). هدف اصلی گردشگری پایدار با ارائه روش های منطقی در بهره گیری از منابع طبیعی، انسانی و ممانعت از به کارگیری غیر علمی این منابع است. توسعه گردشگری پایدار نیز همچنین دارای دو جنبه حفاظت از: (۱) محیط زیست و (۲) منابع و میراث فرهنگی جوامع است (پاپلی بزدی و سقایی، ۱۳۹۳: ۴۸). گردشگری پایدار نسخه ای جدید از همان گردشگری مدرن است که در آن میزبان و میهمان هر

1 Self regulating

2 Green Globe 21

3 European Blue Flag Campaign

4 Smart voyager

5 Green leaf

6 Agenda 21

7 United Nation (UNWTO)

دو در قبال این فعالیت فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و نشاط آور با رعایت مولفه اخلاق به نحوی مسئولانه در قبال آیندگان در همراهی و صیانت از منابع طبیعی و زیست بوم جهانی برخورداری متعهدانه و اخلاق مدارانه را سرلوحه خود دارند.

بر طبق اسناد تاریخ شناسان و کارشناسان میراث ایرانیان تنها مردمانی بوده اند که از دوران بسیار کهن قبل از ولادت حضرت موسی (ع) با یکتاپرستی آشنا (زرتشتیان) بوده اند و شریعت و یکتاپرستی در اهم معنا نقش ایمان در امور روزمره در ذات این مردمان نهادینه شده است جامعه معاصر ایران جامعه ای دینی است و نظام حاکمیتی آن مبتنی بر فقه و اصول دینی است که در این نظام کلیه ادیان آسمانی توحیدی در کلیه امورات سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و ... به رسمیت شناخته شده و پیروان این ادیان دارای حقوق فردی و جمعی تبیین شده ای در ساختار قانونی، عرفی و اجتماعی کشور هستند (کوشا، ۱۳۷۶: ۱۷)، لذا سنجش نگرش پیروان این ادیان در مورد توسعه صنعت گردشگری پایدار امری موثر جهت برنامه ریزی های کوتاه مدت و بلند مدت توسعه ای بوده و درک زیر مولفه های تاثیر گذار آن در راهیابی کشور به باشگاه کشورهای توسعه یافته امری نیازمند پژوهش و توجه است. متقدمین همواره بر این نکته ابرام ورزیده اند که ادیان توحیدی در رسیدن انبیا بشر به کمال انسانی و تعالی و غایت نهایی موثر هستند. محیط زیست طبیعی، وضعیت، حالت، منظره ها و چشم انداز های کنونی را می توان تجسمی از فرهنگ، آداب و رسوم، دین و سیر تحولات ساکنان آن سرزمین ها دانست (صادقی، ۱۳۸۸: ۱۴). پدیده «دین»، ذات ذهن انسان و مکمل طبیعت بشری و بخش اعظم فرهنگ است. هر دین و مذهبی دارای سنت ها، مناسک و روش های گوناگونی است (ابراهیم زاده آسمین و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۴). ادیان توحیدی به عنوان موثرترین رکن پویایی خیل کثیر جامعه بشری در گستره مکانی و زمانی ژرف به قدمت تاریخ کتبی جهان بر کمال انسانی موثر بر ابعاد اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی سایه گستر بوده و همواره بر اساس آموزه های خود عامل اصلی تغییرات هستند.

از آغاز دهه ۱۹۷۰ میلادی که صنعت گردشگری به شکل یک پدیده انبوه درآمد، هدایت و مدیریت توسعه آن در قالب یک نظام برنامه ریزی شده و هدفمند ضرورت انکار ناپذیری یافت و بسیاری از کشورهای جهان به دنبال توسعه سیاست های گردشگری خود درآمدند (Inskoop, 1991: 13). توسعه حمل و نقل هوایی، زمینی و دریایی، همراه با گسترش حجم وسیعی از تبلیغات و اطلاع رسانی و موسسات سازمان دهنده سفر که تسهیلات زیادی برای سفر های توریستی فراهم می نمودند، مردم را به سیر و سفر بیشتر ترغیب می کردند تا جایی که در اواسط دهه ۱۹۷۰ میلادی به بعد، سفرهای با انگیزه گردشگری به صورت یک فرهنگ در آمد و این پدیده فراگیر در حجم و گستره ای وسیع به شکل انبوه و گسترده ای توسعه و تعمیق یافت (Inskoop, 1991: 14). سازمان جهانی گردشگری در سال ۱۹۹۵ میلادی یک تعریف نهادین و جامع

سنجش نگرش پیروان ادیان توحیدی در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان

پیرامون گردشگری منتشر نمود که آن را مجموعه فعالیت های فردی یا جمعی که در آن فرد یا افراد به مکانی غیر از مکان عادی زندگی خود مسافرت و حداقل یک شب و حداکثر یک سال در آنجا اقامت کنند تعریف کرد (حیدری چپانه، ۱۳۹۶: ۳۵). از طرفی دیگر پدیده «دین» همواره به عنوان بنیادین ترین و تاثیرگذارترین مولفه بر آرا و افکار اجتماعی، اقتصادی و سیاسی در جهان مطرح بوده و هست. بر همین اساس «برگر»، نتیجه می گیرد که «دین» آنقدر در زیست و حیات اجتماعی با اهمیت است که تاثیرات آنرا بر جای جای زندگی انسان ها و افعال مرتبط با آن هرگز نمی توان منکر گردید و نادیده انگاشت (Berger, 1973). یکی از مظاهر دین در ارتباط با گردشگری به بحث گردشگری دینی برمی گردد. بر همین اساس شهر اصفهان به عنوان یک کلان شهر با عنوان پایتخت فرهنگ و تمدن و پایتخت گردشگری جهان اسلام^۱ مطرح شده است که وجود پتانسیل های بالفعل و بالقوه آن از قدیم الایام این جغرافیای جذاب را در کانون توجه ملل خارجی، مستشرقان صاحب نام قرار داده است. شهری که در همین ابتدای قرن ۲۱ میلادی بزرگان و اندیشمندانی نظیر: شرق شناس شهیر «پرفسور ریچارد نلسون فرای»^۲، «پروفیسور آرتور اپهام پوپ»^۳ و «دکتر ماهاتیر محمد»^۴ پیرامون صنعت گردشگری و جنبه های اقتصادی و اجتماعی آن هم راستا با تنوع ادیان توحیدی رایج در آن سخنان نغز، اندیشمندانه و قابل تاملی را در ارتباط با آن تبیین نموده اند. همواره ادیان توحیدی در پارامترهای متنوعی با محوریت اجتماعی و انفرادی در قالب تکلیف و حق دارای مشترکات بنیادینی هستند، از جمله مولفه هایی نظیر: صیانت و حفاظت از محیط زیست، ارتقا به سمت سعادت، اعتقاد به خدای یکتا، مبداء و معاد، تاکید بر فعل گردش (با عنایت به تحلیل محتوا و تحلیل مضمون عموم متون مقدس)، پرهیز از کژی و دروغ، رعایت حرمت طبیعت، مسئولیت پذیری و رعایت حقوق و تکالیف نسبت به هم نوع چه در حال و چه در آینده، پرهیز از افراط و تفریط در امور جاری، دستگیری از هم نوعان و مبارزه با فقر و ... که همگی به نحوی در بردارنده شاخص های اصلی صنعت گردشگری پایدار هستند. گردشگری دارای معانی متفاوتی برای افراد، جوامع و نیز سازنده بینش های متنوعی برای پیروان ادیان درگیر با این صنعت گسترده است. این امر ضرورت سنجش و درک نگرش پیروان ادیان در صنعت گردشگری خصوصا

۱- «ایاد امین مدنی»، دبیرکل سازمان همکاری کشورهای اسلامی، در دیدار با استاندار اصفهان اظهار کرد: «برای خلق این آثار تاریخی و فرهنگی از فکر، فلسفه و هنر معماری بی بدیل استفاده شده است و دیدن این آثار، روح معنویت را در انسان ها تقویت می کند» ایاد مدنی با اشاره به اینکه اصفهان در سال ۲۰۰۶ میلادی پایتخت فرهنگی جهان اسلام بوده است، تصریح کرد: «این شهر در سال ۲۰۱۷ میلادی نیز به عنوان پایتخت گردشگری جهان اسلام انتخاب گردیده است» (خبرگزاری ایلنا و روابط عمومی استانداری اصفهان، ۱۳۹۴).

2- Richard Nelson Frye

3 - Arthur Upham Pope

4- Mahathir Mohamad

توسعه گردشگری پایدار در جغرافیاهای مذهبی جهان از جمله ایران را مشخص تر می کند^۱ (Jafari, 2001: 211).

بنابراین با مطالعه و پژوهش در همه متون مقدس مورد تأیید پیروان ادیان آسمانی و توحیدی مباحثی تامل برانگیز، چه به صورت مستقیم و چه به نحوی غیر مستقیم یا تلمیحی (مستتر یا استعاره ای، تمثیلی و ...) با محوریت این مبحث، بسیار رویت می شود که یقیناً بر مقوله توسعه در ابعاد اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی همچون مقوله گردشگری پایدار بی تاثیر نخواهد بود.

در ارتباط با پیشینه پژوهش باید عنوان کرد که پیشینه این تحقیق را می توان در پژوهش هایی با رویکردهای گردشگری دینی جستجو کرد. در همین راستا آقاجانی و همکارانش (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان گردشگری، دین و کشورهای اسلامی اهمیت صنعت گردشگری را در گستره فرهنگ اسلامی بررسی کرده و نتایج پژوهش نشان می دهد که گردشگری از نگاه اسلام اهمیت بسیاری دارد و باعث رونق کشور می شود. کرمی پور (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان گردشگری دینی: ماهیت و کارکرد به مطالعه گردشگری دینی پرداخته است. این موضوع ابتدا به لحاظ مفهومی و معنایی بررسی شده و سپس کارکرد و نقش آن در سه سطح «واقعیت اجتماعی»، «فرهنگی» و «معنوی» تحلیل شده است. در این سطوح سه گانه، گردشگری دینی یک برساخت اجتماعی و بسان یک نیاز فرهنگی و معنوی در انسجام و همگرایی انسانی مورد تأکید قرار گرفته و سپس در یک چارچوب مفهومی سه گانه «خداخواهی، دگرخواهی و خودیابی» در نگرش اسلامی تبیین و دسته بندی شده است. سقائی و آبدار اصفهانی (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان گردشگری از دیدگاه قرآن و روایات به مطالعه نقش ادیان در گردشگری پرداخته اند. بر اساس این پژوهش دین مبین اسلام سیاحت و گردشگری را مورد تشویق و ترغیب قرار داده و معتقد است هر فضایی که بستر مهاجرت سیاحان با رعایت اصول اخلاقی و قراردادهای بین المللی شود. تمدن و مذهب در آن منطقه محقق شده و محیط آماده رشد و تعالی می گردد. بر این اساس آیات متعددی در خصوص گردشگری مطرح گردیده است که به تحقیق و تدبر در آیات قرآن کریم نیاز دارد. همچنین قنبری برزبان (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان تبیین ذایقه گردشگری مذهبی در جامعه ایران با تأکید بر جوانان؛ موانع و چالش های این گردشگری را بررسی و تحلیل کرده است. نتایج این تحقیق بیانگر این نکته است که تغییرات فرهنگی اجتماعی و چالش ها و شرایط دوران جوانی در جامعه ایرانی در ذایقه گردشگری دینی جامعه نیز اثر گذاشته است. محمدی و همکارانش (۱۳۹۶) نیز در پژوهشی پدیدارشناسی تجربه گردشگران اماکن مذهبی را بررسی نموده اند. نتایج این تحقیق نشان می دهد که از نگاه زائران، زیارت در بُعد عملی به معنای مشارکت در برخی مناسک فردی و جمعی است؛ در بُعد

1 www.sustainability.leaders.com/interview/jafar_jafari/

سنجش نگرش پیروان ادیان توحیدی در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان

معرفتی به افزایش آگاهی مذهبی آن‌ها می‌انجامد؛ در بُعد اعتقادی، مسیر توسل آنها به «شفیع» و دستیابی‌شان به نعمات دنیوی و پاداش‌های اخروی را هموار می‌کند؛ در بُعد تجربی، تسلی، تسکین و آرامش قلب همراه با حسی از خضوع و خشوع را برایشان به ارمغان می‌آورد؛ و در بُعد پیامدی، نوعی الزام اخلاقی و پایبندی اجتماعی را در زندگی آنها ایجاد می‌کند. دهشیری (۱۳۹۴) در پژوهشی ارزیابی عوامل مؤثر بر توسعه گردشگری مذهبی در ایران انجام داده و این بررسی به تبیین ویژگی‌های گردشگری مذهبی و اهمیت آن در رشد و توسعه همه‌جانبه‌ی کشور با توجه به سیمای گردشگری مذهبی در ایران می‌پردازد. بنابراین در این پژوهش هدف، سنجش نگرش پیروان ادیان توحیدی (اسلام، زرتشتی، یهودی و مسیحی) در حوزه جغرافیای شهر اصفهان با محوریت توسعه گردشگری پایدار آن شهر است. این پژوهش ابتدا به کمک تحلیل محتوای کتب مقدس مورد وفاق پیشوایان دینی ادیان چهارگانه، اسلام، یهودیت، مسیحیت و زرتشتی آگاهی یافته و سپس به کمک روش تحقیق پیمایشی نگرش پیروان ادیان توحیدی در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان مورد سنجش قرار داده است. همچنین این پژوهش برآن است تا با توجه به تاثیرگذاری دین بر روی زندگی فردی و اجتماعی بشر از یک سو و حیات مادی و معنوی انسان از سوی دیگر با ایجاد یک نظام فکری و ذهنی که منجر به کنش در پیروان ادیان با نگاهی غیر سطحی و فارغ از سوگیری (رادیکالیسم) می‌گردد؛ نگرش پیروان ادیان توحیدی (اسلام، زرتشتی، مسیحی و یهودی) را به واسطه تأثیر متون مقدس بر نظام کنشی پیروان آنها در راستای توسعه گردشگری پایدار در کلان شهر اصفهان تحقیق نماید.

با توجه به مطالبی که ذکر گردید پژوهش حاضر در صدد بررسی فرضیه‌های زیر می‌باشد:

فرضیه اصلی پژوهش: بین نگرش پیروان ادیان توحیدی بر ساخته از «آموزه‌های کتب مقدس» و «نوع دین ایشان» در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان تفاوت معناداری وجود دارد.

فرضیه‌های فرعی

- ۱- بین نگرش پیروان ادیان توحیدی بر ساخته از آموزه‌های «بعد اعتقادی» کتب مقدس و «نوع دین ایشان» در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان تفاوت معناداری وجود دارد.
- ۲- بین نگرش پیروان ادیان توحیدی بر ساخته از آموزه‌های «بعد تجربی» کتب مقدس و «نوع دین ایشان» در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان تفاوت معناداری وجود دارد.
- ۳- بین نگرش پیروان ادیان توحیدی بر ساخته از آموزه‌های «بعد پیامدی» کتب مقدس و «نوع دین ایشان» در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان تفاوت معناداری وجود دارد.

۴- بین نگرش پیروان ادیان توحیدی بر ساخته از آموزه‌های «بعد مناسکی» کتب مقدس و «نوع دین ایشان» در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان تفاوت معناداری وجود دارد.

۵- بین جنسیت و نگرش پیروان ادیان توحیدی نسبت به مقوله توسعه گردشگری پایدار تفاوت معناداری وجود دارد.

روش

روش این بررسی کمی از نوع پیمایش است که با اتکا بر رویکردهای نظری موجود در ارتباط با نگرش پیروان ادیان توحیدی پرسشنامه‌ای مشتمل بر پرسش‌هایی ۵ گزینه‌ای به روش «نمره گذاری طیف لیکرت» طراحی و منتشر شد تا به کمک روش پیمایش، سنجش نگرش پیروان ادیان توحیدی در مورد توسعه گردشگری پایدار در شهر اصفهان صورت پذیرد. نگرش ادیان در سه بعد پیامدی، اعتقادی و مناسکی بوده است. روایی صوری و محتوایی سئوالات از طریق نظرخواهی ۲۰ نفر از استادان متخصص در این زمینه مورد بررسی قرار گرفت و پایایی آن از طریق اجرا بر روی ۱۰۰ نفر از نمونه پژوهشی به روش «بازنمایی» یا یادآوری مفاهیم برای پاسخگویان و به فاصله ۵ هفته، ۰/۷۱ محاسبه شد. سپس این پرسشنامه بر طبق فرمول کوکران ۳۸۴ نمونه مشخص شد که با توجه به حجم میلیونی تعداد مسلمانان در اصفهان در مقابل جمعیت چند صد تا چند هزار نفری مسیحیان، یهودیان و زرتشتی‌ها، فرمول کوکران تعداد آنها را در نمونه آماری لحاظ نمی‌نمود، لذا به کمک روش لگاریتمی حجم نمونه تعداد ۹۵۱ مشخص شد که به جهت جلوگیری از خطاهای احتمالی و افزایش دقت ۹۸۰ نمونه آماری مورد تحقیق پیمایش قرار گرفتند. همچنین همسانی درونی پرسشنامه از طریق محاسبه آلفای کرونباخ، ۰/۹۱۸ به دست آمد که موید اعتبار و روایی بالا و مورد قبول پژوهش است. این امر نشان می‌دهد روش بکار گرفته شده ابزار مناسبی جهت این پژوهش بوده است. با توجه به حجم جامعه آماری پیروان ادیان، تعداد نمونه‌های لازم به روش نمونه‌گیری طبقه‌ای نامتناسب طبق جدول زیر به ادیان فوق اختصاص یافته است و تکنیک‌های مورد استفاده در تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از متداول‌ترین ابزار موجود یعنی نرم افزار آماری SPSS انجام شده است و در سطح استنباطی برای آزمون فرضیه‌ها از آزمون‌های تحلیل واریانس، آزمون تی، رگرسیون چندگانه به روش گام به گام و تحلیل مسیر استفاده شده است.

سنجش نگرش پیروان ادیان توحیدی در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان

جدول (۱). جامعه آماری و حجم نمونه پیروان ادیان شهر اصفهان به تفکیک جنسیت

پیروان ادیان	کل جمعیت			حجم نمونه		
	مرد	زن	جمع	مرد	زن	جمع
مسلمان‌ها	۲۱۱۳۴۸۱	۱۳۷۴۶۰۰	۳۴۸۸۰۸۱	۱۳۴	۱۵۰	۳۸۴
یهودی‌ها	۳۷۹	۲۲۶	۶۰۵	۱۷	۱۳	۳۰
زردشتی‌ها	۶۲۹	۲۰۸	۸۳۷	۳۵	۱۵	۵۰
مسیحی‌ها	۴۴۱۵	۳۰۴۹	۷۴۶۴	۶۰	۴۰	۱۰۰

یافته‌ها

آزمون فرضیه اصلی: میان «نگرش پیروان ادیان توحیدی بر ساخته از آموزه های کتب مقدس» و «نوع دین ایشان» در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان تفاوت معناداری وجود دارد.

جدول ۲ نشان می‌دهد فرضیه تساوی واریانس‌ها مابین نگرش پیروان ادیان مختلف رد می‌شود یا به عبارتی واریانس‌ها نابرابر هستند (یعنی میزان پراکندگی در نگرش میان پیروان ۴ دین یکسان نیست یا همه پیروان ادیان توحیدی به یک میزان اتفاق نظر بر مقوله گردشگری ندارند). براساس یافته‌های نتایج آزمون آنالیز واریانس دو طرفه در جدول شماره ۳ نشان می‌دهد تاثیر متقابل «گردشگری در کتب مقدس ادیان توحیدی از نگاه پیروان ایشان» و «نوع دین آنها» بر توسعه گردشگری براساس کمیت F در سطح $0.05 <$ $p = 0.00$ معنادار و ۱۶ درصد واریانس مربوط (ضریب اتا در جدول ۳) به تاثیر و تعامل این دو عامل است. به عبارتی تفاوت معناداری مابین میانگین‌های توسعه گردشگری بر حسب نوع دین پاسخگویان وجود دارد (یعنی فرضیه صفر رد شده و فرضیه مخالف که به معنای تفاوت معنادار است تایید می‌شود). از سوی دیگر ۱۵ درصد کل واریانس نمرات توسعه گردشگری (مقدار F در جدول ۳) در اثر تفاوت‌های گروهی پیروان ادیان به وجود آمده است. طبق جدول شماره ۳ اثر اصلی برای عامل اول $F = 9.598$ با سطح معناداری $P = 0.000$ و عامل دوم $F = 27.894$ با سطح معناداری $P = 0.000$ محاسبه گردیده است که توان آماری 0.972 را نشان می‌دهد فقط ۳ مرتبه (درجه آزادی) امکان دارد فرضیه صفر یا برابری میانگین‌ها اشتباه تایید شود ولی در این تحقیق فرض صفر رد شده و لذا تفاوت معنی دار است.

جدول شماره ۴ (سطح معناداری، حدبالا و حدپایین) نشان می‌دهد. میانگین توسعه گردشگری فقط در بین نگرش پیروان ادیان اسلام و مسیحیت تفاوتشان معناداری نیست، ولی در میان مابقی ادیان (مانند: یهودیت و زرتشتی، زرتشتی و اسلام و ...) تفاوت معنادار است. بنابراین نتایج نشان از اثر متفاوت «گردشگری بر پایه کتب مقدس ادیان توحیدی بر نگرش پیروان ادیان» به ترتیب در ادیان «یهود، اسلام، مسیحیت و زرتشت» بر توسعه گردشگری پایدار دلالت دارد.

مطالعات علوم اجتماعی ایران، سال پانزدهم، شماره پنجاه و هشتم، پاییز ۱۳۹۷

جدول (۲). نتایج آزمون لوین

متغیر	F مقدار	درجه آزادی ۱	درجه آزادی ۲	سطح معنی داری
توسعه گردشگری پایدار	۱۵/۵۴۷	۱۰	۹۴۲	۰/۰۰۰

جدول (۳). نتایج آزمون آنالیز واریانس دو طرفه نگرش پیروان ادیان توحیدی برساخته از آموزه های کتب مقدس و نوع دین ایشان در

مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان

منبع تغییرات	مجموع مجزورات	میانگین	درجه آزادی	F مقدار	سطح معنی داری	ضریب اتا	توان آماری
	۱۶۴۰۱۸/۵۱۲	۱۶۴۰۱/۸۵۱	۱۰	۱۷/۹۹۶	۰/۰۰۰	۰/۱۶۰	۱/۰۰۰
	۱۰۳۶۳۳۷/۵۱۷	۱۰۳۶۳۳۷/۵۱۷	۱	۱۱۲۵/۹۵۳	۰/۰۰۰	۰/۵۴۴	۱/۰۰۰
عامل اول گردشگری بر پایه کتب مقدس ادیان توحیدی از منظر پیروان ادیان	۳۶۳۴۲/۶۳۹	۸۷۴۷/۵۴۶	۳	۹/۵۸۹	۰/۰۰۰	۰/۳۰	۰/۹۹۸
عامل دوم انواع دین	۷۶۳۷۱/۹۴۱	۲۵۴۳۳/۹۸۰	۳	۲۷/۸۹۴	۰/۰۰۰	۰/۰۸۲	۱/۰۰۰
تعامل عامل اول و دوم خطا	۱۹۳۳۷/۸۴۶	۴۸۳۴/۴۶۲	۴	۵/۳۰۴	۰/۰۰۰	۰/۰۲۲	۰/۹۷۲
کل	۸۵۸۵۷۵/۶۳۹	۹۱۱/۴۳۹	۹۴۲	-	-	-	-
مجموع مربعات اصلاح شده	۳۳۸۸۱۵۴۴/۰۰۰	-	۹۵۳	-	-	-	-
مجموع مربعات ۱	۱۰۲۲۵۹۴/۱۴۱	-	۹۵۲	-	-	-	-
				۰/۱۵۱			

جدول (۴). نتایج آزمون تفاوت میانگین توسعه گردشگری پایدار برحسب نوع دین پاسخگویان

دین	نوع دین	اختلاف میانگین	خطای استاندارد	سطح معنی داری	اختلاف میانگین ها
اسلام	زرتشت	۲۸/۹۴۰	۷/۷۲۰	۰/۰۰۰	حد بالا ۴۴/۰۹۱
	یهود	-۱۰/۷۴۴	۵/۳۷۹	۰/۰۴۵	حد پایین ۱۳/۷۸۹
	مسیح	۱/۵۳۲	۵/۰۵۹	۰/۷۶۲	۲۱/۳۳۱
زرتشت	اسلام	-۲۸/۹۴۰	۷/۷۲۰	۰/۰۰۰	۱۳/۷۸۹
	یهود	-۳۹/۷۱۴	۶/۷۴۶	۰/۰۰۰	۲۶/۴۷۴
	مسیح	-۲۷/۴۰۸	۶/۴۹۴	۰/۰۰۰	۱۴/۶۶۵
یهود	اسلام	۱۰/۷۷۴	۵/۳۷۹	۰/۰۴۵	۲۱/۳۳۱
	زرتشت	۳۹/۷۱۴	۶/۷۴۶	۰/۰۰۰	۵۲/۹۵۳
	مسیح	۱۲/۳۰۵	۳/۳۹۱	۰/۰۰۰	۱۸/۹۶۱
مسیح	اسلام	-۱۵/۵۳۲	۵/۰۵۹	۰/۷۶۲	۸/۳۹۷
	زرتشت	۲۷/۴۰۸	۶/۴۹۴	۰/۰۰۰	۴۰/۱۵۲
	یهود	-۱۲/۳۰۵	۳/۳۹۱	۰/۰۰۰	-۵/۶۵۰

آزمون فرضیه های فرعی: ۱- میان «نگرش پیروان ادیان توحیدی برساخته از آموزه های «بعد اعتقادی» کتب مقدس و «نوع دین ایشان» در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان تفاوت معناداری وجود دارد.

سنجش نگرش پیروان ادیان توحیدی در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان

جدول (۵) نشان می دهد فرضیه تساوی واریانس‌ها مابین ادیان مختلف رد می شود و به عبارتی واریانس‌ها نا برابر هستند (یعنی میزان پراکندگی در نگرشبرساخته از بعد اعتقادی آموزه های کتب مقدس میان پیروان ۴ دین یکسان نیست یا همه پیروان ادیان از منظر بعد اعتقادی اتفاق نظر بر گردشگری ندارند). براساس یافته های نتایج آزمون آنالیز واریانس دو طرفه در جدول (۶) نشان می دهد تأثیر متقابل «گردشگری بر پایه کتب مقدس ادیان توحیدی در بعد اعتقادی از نگاه پیروان ادیان» و «نوع دین آنها» بر توسعه صنعت گردشگری بر اساس کمیت F در سطح $p = 0/00 < 0/05$ معنادار بوده و ۱۰ درصد واریانس مربوط (ضریب اتا در جدول ۴-۴۰) به تأثیر و تعامل این دو عامل می باشد. به عبارتی تفاوت معناداری مابین میانگین های توسعه گردشگری بر حسب بعد اعتقادی دین پاسخگویان وجود دارد (یعنی فرضیه صفر رد شده و فرضیه مخالف که به معنای تفاوت معنادار است تایید می شود).

از سوی دیگر ۱۳ درصد کل واریانس نمرات توسعه گردشگری (مقدار F در جدول ۵) در اثر تفاوت های بعد اعتقادی ادیان حاصل شده است. طبق جدول ۶ اثر اصلی برای عامل اول $F = 15/869$ با سطح معناداری $P = 0/000$ و عامل دوم $F = 12/310$ با سطح معناداری $P = 0/000$ نشان می دهد، اساساً فرضیه صفر یا برابری میانگین ها حتی به اشتباه تایید نمی شود و در این تحقیق فرض صفر رد گردیده و تفاوت معنادار است. جدول ۷ (سطح معناداری، حدبالا و حدپایین) نشان می دهد. میانگین توسعه گردشگری بر مبنای بعد اعتقادی آموزه های کتب مقدس فقط در میان نگرش پیروان ادیان اسلام و یهود همچنین میان نگرش پیروان مسیحیت و زرتشتی تفاوتشان معنادار نیست. بنابراین نتایج نشان از اثر یکسان «گردشگری بر پایه کتب مقدس ادیان توحیدی در بعد اعتقادی بر نگرش پیروان ادیان توحیدی» بر حسب ادیان چهارگانه به ترتیب «یهود، اسلام، مسیحیت و زرتشت» بر توسعه گردشگری پایدار وجود دارد.

جدول (۵). نتایج آزمون لوین

متغیر	مقدار F	درجه آزادی ۱	درجه آزادی ۲	سطح معنی داری
توسعه گردشگری پایدار	۱۲/۳۱۰	۱۱	۹۴۴	۰/۰۰۰

مطالعات علوم اجتماعی ایران، سال پانزدهم، شماره پنجاه و هشتم، پاییز ۱۳۹۷

جدول (۶). نتایج آزمون آنالیز واریانس دو طرفه نگرش پیروان ادیان توحیدی بر ساخته از آموزه های «بعد اعتقادی» کتب مقدس و نوع دین ایشان در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان

منبع تغییرات	مجموع مجزورات	میانگین	درجه آزادی	مقدار F	سطح معنی داری	ضریب اتا	توان آماری
	۱۰۵۱۱۸/۶۹۷	۱۷۵۱۹/۷۸۳	۶	۱۸/۰۹۳	۰/۰۰۰	۰/۱۰۳	۱/۰۰۰
	۷۲۲۵۱۵/۵۹۰	۷۲۲۵۱۵/۵۹۰	۱	۷۴۶/۱۴۴	۰/۰۰۰	۰/۴۴۰	۱/۰۰۰
عامل اول گردشگری بر پایه کتب مقدس ادیان توحیدی در بعد اعتقادی گردشگری از منظر پیروان ادیان	۴۶۰۹۹/۱۵۰	۱۵۳۶۶/۳۸۳	۳	۱۵/۸۶۹	۰/۰۰۰	۰/۰۴۸	۱/۰۰۰
عامل دوم انواع دین	۳۵۷۶۰/۲۸۴	۱۱۹۲۰/۰۹۵	3	۱۲/۳۱۰	۰/۰۰۰	۰/۰۳۷	۱/۰۰۰
خطا	۹۱۸۹۴۷/۶۶۳	۹۶۸/۳۳۳	۹۴۵	-	-	-	-
کل	۲۳۹۶۲۲۱۶/۰۰۰	-	۹۵۶	-	-	-	-
مجموع مربعات اصلاح شده	۱۰۲۴۰۶۶/۳۶۰	-	۹۵۵	-	-	-	-
مجموع مربعات	-	-	-	۰/۱۰۳	-	-	-

جدول (۷). نتایج آزمون تفاوت میانگین توسعه گردشگری پایدار بر حسب نوع دین پاسخگویان

دین	نوع دین	اختلاف میانگین	خطای استاندارد	سطح معنی داری	حد بالا	حد پایین
اسلام	زرتشت	۱۷/۲۳	۲/۸۴۴	۰/۰۰۰	۲۴/۱۷۵	۹/۷۲
	یهود	-۵/۱۰	۲/۸۵۵	۰/۴۴۶	۲/۴۵	-۱۲/۶۵
	مسیح	۱۰/۱۴	۲/۶۰۹	۰/۰۰۱	۱۷/۰۴	۳/۲۴
زرتشت	اسلام	-۱۷/۲۳	۲/۸۴۴	۰/۰۰۰	-۹/۷۲	-۲۴/۱۷۵
	یهود	-۲۲/۳۳	۳/۳۴۶	۰/۰۰۰	-۱۳/۴۹	-۳۱/۱۸
	مسیح	-۷/۰۹	۳/۱۳۸	۰/۱۴۴	۱/۲۰	۱۵/۳۹
یهود	اسلام	۵/۱۰	۲/۸۵۵	۰/۴۴۶	۱۲/۶۵	-۲/۴۵
	زرتشت	۲۲/۳۳	۳/۳۴۶	۰/۰۰۰	۳۱/۱۸	۱۳/۴۹
	مسیح	۱۵/۲۴	۳/۱۴۹	۰/۰۰۰	۲۳/۵۶	۶/۹۲
مسیح	اسلام	-۱۰/۱۴	۲/۶۰۹	۰/۰۰۱	-۳/۲۴	-۱۷/۰۴
	زرتشت	۷/۰۹	۳/۱۳۸	۰/۱۴۴	۱۵/۳۹	-۱/۲۰
	یهود	-۱۵/۲۴	۳/۱۴۹	۰/۰۰۰	-۶/۹۲	۲۳/۵۶

۲- مابین نگرش پیروان ادیان توحیدی بر ساخته از آموزه های «بعد تجربی» کتب مقدس و نوع دین ایشان در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان تفاوت معناداری وجود دارد.

جدول ۸ نشان می دهد فرضیه تساوی واریانس ها میان ادیان مختلف رد می شود و به عبارتی واریانس ها با هم نا برابر هستند (یعنی میزان پراکندگی در نگرش بر ساخته از بعد تجربی آموزه های کتب مقدس میان پیروان ۴ دین یکسان نیست یا همه پیروان ادیان از منظر بعد تجربی اتفاق نظر بر گردشگری ندارند). بر اساس یافته های نتایج آزمون آنالیز واریانس دو طرفه در جدول شماره ۹ نشان می دهد تأثیر متقابل «گردشگری بر پایه کتب مقدس ادیان توحیدی در بعد تجربی از نگاه پیروان ادیان» و «نوع دین آن ها» بر توسعه گردشگری بر اساس کمیت F در سطح $p = 0.05 < 0.00$ معنادار و $9/7$ درصد واریانس مربوط (ضریب اتا جدول ۹) به تأثیر و تعامل این دو عامل می باشد. به عبارتی تفاوت معناداری مابین میانگین های

سنجش نگرش پیروان ادیان توحیدی در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان

توسعه گردشگری برحسب نوع دین پاسخگویان وجود دارد (یعنی فرضیه صفر رد شده و فرضیه مخالف که به معنای تفاوت معنادار است تایید می شود). از سوی دیگر ۱۲ درصد کل واریانس نمرات توسعه گردشگری (مقدار F در جدول ۸) در اثر تفاوت های گروهی نوع ادیان به وجود آمده است. طبق جدول ۹ اثر اصلی برای عامل اول $F = ۱۱/۱۶۲$ با سطح معناداری $P = ۰/۰۰۰$ و عامل دوم $F = ۹/۷۳۴$ با سطح معناداری $P = ۰/۰۰۰$ محاسبه گردیده است که توان آماری $۰/۷۶۹$ را نشان می دهد، فقط ۲۴ مرتبه امکان دارد که فرضیه صفر یا برابری میانگین ها به اشتباه تأیید شود ولی در این تحقیق فرض صفر رد شده و لذا تفاوت معنادار موجود است. جدول ۱۰ (سطح معناداری، حدبالا و حدپایین) نشان می دهد. میانگین توسعه گردشگری نشان می دهد فقط در میان پیروان ادیان اسلام و مسیحیت تفاوت معنادار نیست ولیکن مابین مابقی پیروان ادیان تفاوت معنادار است. بنابراین نتایج نشان از اثر متفاوت «گردشگری بر پایه کتب مقدس ادیان توحیدی در بعد تجربی بر نگرش پیروان ادیان» در «ادیان توحیدی به ترتیب «یهود، اسلام، مسیحیت و زرتشت» بر توسعه گردشگری پایدار دارد.

جدول (۸). نتایج آزمون لوین

متغیر	مقدار F	درجه آزادی ۱	درجه آزادی ۲	سطح معنی داری
توسعه گردشگری پایدار	۱۲/۱۶۵	۱۰	۹۴۵	۰/۰۰۰

جدول (۹). نتایج آزمون آنالیز واریانس دو طرفه نگرش پیروان ادیان توحیدی بر ساخته از آموزه های «بعد تجربی» کتب مقدس و نوع دین ایشان در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان

منبع تغییرات	مجموع مجزورات	میانگین	درجه آزادی	مقدار F	سطح معنی داری	ضریب اتا	توان آماری
عامل اول گردشگری بر پایه کتب مقدس ادیان توحیدی در بعد تجربی	۹۹۳۰۲/۷۹۷	۹۹۳۰/۲۸۰	۱۰	۱۰/۱۴۸	۰/۰۰۰	۰/۰۹۷	۱/۰۰۰
گردشگری از منظر پیروان ادیان	۱۰۹۱۲۳۰/۴۱۰	۱۰۹۱۲۳۰/۴۱۰	۱	۱۱۱۵/۱۱۰	۰/۰۰۰	۰/۵۴۱	۱/۰۰۰
عامل دوم انواع دین	۳۳۷۶۸/۷۰۴	۱۰۹۲۲/۹۰۱	۳	۱۱/۱۶۲	۰/۰۰۰	۰/۰۳۴	۰/۹۹۹
تامل عامل اول و دوم	۲۸۵۷۷/۱۹۳	۹۵۲۵/۷۳۱	۳	۹/۷۳۴	۰/۰۰۰	۰/۰۳۰	۰/۹۹۸
خطا	۱۰۹۷۸/۴۴۵	۲۷۴۴/۶۱۱	۴	۲/۸۰۵	۰/۰۲۵	۰/۰۱۲	۰/۷۶۹
کل	۹۲۴۷۶۳/۵۶۳	۹۷۸/۵۸۶	۹۴۵	-	-	-	-
مجموع مربعات اصلاح شده	۲۳۹۶۲۲۱۶/۰۰۰	-	۹۵۶	-	-	-	-
مجموع مربعات	۱۰۲۴۰۶۶/۳۶۰	-	۹۵۵	-	-	-	-
				۰/۰۸۷			

جدول (۱۰). نتایج آزمون تفاوت میانگین توسعه گردشگری پایدار برحسب نوع دین پاسخگویان

دین	نوع دین	اختلاف میانگین	خطای استاندارد	سطح معنی داری	اختلاف میانگین ها
		حد بالا	حد پایین		
اسلام	زرتشت	۲۶/۳۶۷	۷/۴۹۸	۰/۰۰۰	۴۰/۹۸۲
	یهود	-۱۵/۰۱۴	۴/۶۴۸	۰/۰۰۱	۱۱/۵۵۳
	مسیح	-۰/۰۹۶	۴/۵۰۲	۰/۹۸۳	-۲۴/۱۳۵
زرتشت	اسلام	-۲۶/۳۶۷	۷/۴۹۸	۰/۰۰۰	-۱۱/۵۵۳
	یهود	-۴۱/۲۸۲	۶/۸۹۷	۰/۰۰۰	-۲۷/۷۴۶
	مسیح	-۲۶/۳۶۳	۶/۸۰۰	۰/۰۰۰	-۱۳/۰۱۸
یهود	اسلام	۱۵/۰۱۴	۴/۶۴۸	۰/۰۰۱	۲۴/۱۳۵
	زرتشت	۴۱/۲۸۲	۶/۸۹۷	۰/۰۰۰	۵۴/۸۱۷
	مسیح	۱۴/۹۱۸	۳/۴۰۹	۰/۰۰۰	۲۱/۶۰۹
مسیح	اسلام	-۰/۰۹۶	۴/۵۰۲	۰/۹۸۳	۸/۹۳۱
	زرتشت	۲۶/۳۶۳	۶/۸۰۰	۰/۰۰۰	۳۹/۷۰۸
	یهود	-۱۴/۹۱۸	۳/۴۰۹	۰/۰۰۰	-۲۱/۶۰۹

۳- میان «نگرش پیروان ادیان توحیدی برساخته از آموزه های «بعد پیامدی» کتب مقدس» و «نوع دین ایشان» در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان تفاوت معناداری وجود دارد.

جدول ۱۱ نشان می دهد فرضیه تساوی واریانس ها مابین ادیان مختلف رد می شود یا به عبارتی واریانس ها نابرابر هستند (یعنی میزان پراکندگی در نگرش برساخته از بعد پیامدی آموزه های کتب مقدس میان پیروان ۴ دین یکسان نیست یا همه پیروان ادیان از منظر بعد پیامدی اتفاق نظر بر گردشگری ندارند). براساس یافته های نتایج آزمون آنالیز واریانس دو طرفه در جدول شماره ۱۲ نشان می دهد تاثیر متقابل «گردشگری بر پایه کتب مقدس ادیان توحیدی در بعد پیامدی از نگاه پیروان ادیان» و «نوع دین آنها» بر توسعه گردشگری برحسب براساس کمیت F در سطح $p = 0/00 < 0/05$ معنادار و ۱۲/۱ درصد واریانس مربوط (ضریب اتا جدول ۱۲) به تأثیر و تعامل این دو عامل می باشد. به عبارتی تفاوت معناداری مابین میانگین های توسعه گردشگری برحسب نوع دین پاسخگویان وجود دارد (یعنی فرضیه صفر رد شده و فرضیه مخالف که به معنای تفاوت معنادار است تایید می شود). از سوی دیگر ۱۲ درصد واریانس نمرات توسعه گردشگری (مقدار F در جدول ۴-۴۵) در اثر تفاوت های گروهی نوع ادیان به وجود آمده است. طبق جدول ۱۲ اثر اصلی برای عامل اول $F = ۸/۰۴۱$ با سطح معناداری $P = ۰/۰۰۰$ و عامل دوم $F = ۱۴/۳۶۲$ با سطح معناداری $P = ۰/۰۰۰$ محاسبه گردیده است که توان آماری ۱/۰۰۰ نشان می دهد، اساساً فرضیه صفر یا برابری میانگین ها حتی به اشتباه تایید نمی شود و در این تحقیق فرض صفر رد گردیده و تفاوت معنادار است. جدول ۱۳ (سطح معناداری، حدبالا و حدپایین) نشان می دهد. میانگین توسعه گردشگری فقط در میان پیروان ادیان اسلام و یهودیت و پیروان اسلام و مسیحیت، همچنین مابین پیروان مسیحیت و یهودیت دارای

سنجش نگرش پیروان ادیان توحیدی در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان

تفاوت معناداری نیست ولیکن مابین مابقی پیروان ادیان تفاوت معنادار است. بنابراین نتایج نشان از اثر متفاوت «گردشگری بر پایه کتب مقدس ادیان توحیدی در بعد پیامدی بر نگرش پیروان ادیان» در ادیان توحیدی به ترتیب «یهود، اسلام، مسیحیت و زرتشت» بر توسعه گردشگری پایدار است.

جدول (۱۱). نتایج آزمون لوین

متغیر	مقدار F	درجه آزادی ۱	درجه آزادی ۲	سطح معنی داری
توسعه گردشگری پایدار	۱۲/۱۱۵	۱۲	۹۳۹	۰/۰۰۰

جدول (۱۲). نتایج آزمون آنالیز واریانس دو طرفه نگرش پیروان ادیان توحیدی بر ساخته از آموزه های «بعد پیامدی» کتب مقدس و نوع دین ایشان در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان

منبع تغییرات	مجموع مجزورات	میانگین	درجه آزادی	مقدار F	سطح معنی داری	ضریب اتا	توان آماری
	۱۲۳۳۴۰/۶۶۴	۱۰۲۷۸/۳۸۹	۱۲	۱۰/۷۳۱	۰/۰۰۰	۰/۱۲۱	۱/۰۰۰
	۱۴۶۹۸۷۸/۴۵۰	۱۴۶۹۸۷۸/۴۵۰	۱	۶/۳۳	۰/۰۰۰	۰/۶۲۰	۱/۰۰۰
				۱۵۳۴			
عامل اول گردشگری بر پایه کتب مقدس ادیان توحیدی در بعد پیامدی گردشگری از منظر پیروان ادیان	۲۳۱۰۳/۶۸۶	۷۷۰۱/۲۲۹	۳	۸/۰۴۱	۰/۰۰۰	۰/۰۲۵	۰/۹۹۱
عامل دوم انواع دین	۴۱۳۶۸/۶۴۷	۱۳۷۵۶/۲۱۶	۳	۱۴/۳۶۲	۰/۰۰۰	۰/۰۴۴	۱/۰۰۰
عامل اول و دوم	۱۴۷۴۰/۳۱۸	۲۴۵۶/۷۲۰	۶	۲/۵۶۵	۰/۰۱۸	۰/۰۱۶	۰/۸۵۱
خطا	۸۹۹۳۷۸/۳۶۰	۹۵۷/۸۰۴	۹۳۹	-	-	-	-
کل	۲۳۸۸۴۶۰/۰۰۰	-	۹۵۲	-	-	-	-
مجموع مربعات اصلاح شده	۱۰۲۲۷۱۸/۹۳۴	-	۹۵۱	-	-	-	-
مجموع مربعات				۰/۰۸۷			

جدول (۱۳). نتایج آزمون تفاوت میانگین توسعه گردشگری پایدار بر حسب نوع دین پاسخگویان

دین	نوع دین	اختلاف میانگین	خطای استاندارد	سطح معنی داری	اختلاف میانگین ها
	زرتشت	۳۱/۴۰۲	۶/۸۱۵	۰/۰۰۰	حد بالا ۴۴/۷۷۷
اسلام	یهود	-۸/۵۹۰	۷/۵۶۵	۰/۲۵۶	حد پایین ۱۸/۰۲۷
	مسیح	۶/۰۳۶	۷/۵۱۶	۰/۴۲۲	۲/۲۵۶
	اسلام	-۳۱/۴۰۲	۶/۸۱۵	۰/۰۰۰	۲۰/۷۸۷
زرتشت	یهود	-۳۹/۹۹۲	۸/۱۰۲	۰/۰۰۰	-۱۸/۰۲۷
	مسیح	-۲۵/۳۶۶	۸/۰۵۷	۰/۰۰۰	-۲۴/۰۹۲
	اسلام	۸/۵۹۰	۷/۵۶۵	۰/۲۵۶	۹/۵۵۵
یهود	زرتشت	۳۹/۹۹۲	۸/۱۰۲	۰/۰۰۰	۲۳/۴۳۵
	مسیح	۱۴/۶۲۶	۸/۷۰۰	۰/۰۹۳	۵۵/۸۹۱
	اسلام	-۶/۰۳۶	۷/۵۱۶	۰/۴۲۲	۳۱/۶۹۹
مسیح	زرتشت	۲۵/۳۶۶	۸/۰۵۷	۰/۰۰۰	۸/۷۱۵
	یهود	-۱۴/۶۲۶	۸/۷۰۰	۰/۰۹۳	۴۱/۱۷۸
					۲/۴۴۸

۴- میان «نگرش پیروان ادیان توحیدی بر ساخته از آموزه های «بعد مناسکی» کتب مقدس» و «نوع دین ایشان» در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان تفاوت معناداری وجود دارد.

جدول ۱۴ نشان می دهد فرضیه تساوی واریانس ها بین ادیان مختلف رد می گردد و یا به عبارتی واریانس ها نابرابر هستند (یعنی میزان پراکندگی در نگرش بر ساخته از بعد مناسکی آموزه های کتب مقدس میان پیروان ۴ دین یکسان نیست یا همه پیروان ادیان از منظر بعد مناسکی اتفاق نظر بر گردشگری ندارند). بر اساس یافته های نتایج آزمون آنالیز واریانس دو طرفه در جدول ۱۵ نشان می دهد تأثیر متقابل «گردشگری بر پایه کتب مقدس ادیان توحیدی در بعد مناسکی از نگاه پیروان ادیان» و «نوع دین آن‌ها» بر توسعه گردشگری بر اساس کمیت F در سطح $p = 0.05 < 0.00$ معنادار و ۱۴ درصد واریانس مربوط (ضریب اتا جدول ۱۵) به تأثیر و تعامل این دو عامل می باشد. به عبارتی تفاوت معناداری مابین میانگین های توسعه گردشگری بر حسب نوع دین پاسخگویان وجود دارد (یعنی فرضیه صفر رد شده و فرضیه مخالف که به معنای تفاوت معنادار است تایید می شود). از سوی دیگر ۱۰ درصد کل واریانس نمرات توسعه گردشگری (مقدار F در جدول ۱۴) در اثر تفاوت های گروهی نوع ادیان به وجود آمده است. طبق جدول ۱۵ اثر اصلی برای عامل اول $F = 3/661$ با سطح معناداری $P = 0/012$ و عامل دوم $F = 11/042$ با سطح معناداری $P = 0/000$ محاسبه گردیده است که توان آماری $0/985$ نشان می دهد. در صورت تکرار فقط ۲ مرتبه امکان دارد فرضیه صفر یا برابری میانگین ها به اشتباه تایید شود، ولی در این تحقیق فرض صفر رد شده و تفاوت معنادار است. جدول ۱۶ (سطح معناداری، حدبالا و حدپایین) نشان می دهد. میانگین توسعه گردشگری فقط در بین پیروان ادیان زرتشت و یهود و بین مسیحیت و یهود تفاوت معناداری نیست ولی بین مابقی ادیان تفاوت معنادار است. بنابراین نتایج نشان از اثر متفاوت «گردشگری بر پایه کتب مقدس ادیان توحیدی در بعد مناسکی بر نگرش پیروان ادیان» در ادیان توحیدی به ترتیب «اسلام، یهودیت، زرتشت و مسیحیت» بر توسعه گردشگری پایدار دارد.

جدول (۱۴). نتایج آزمون لوین

متغیر	مقدار F	درجه آزادی ۱	درجه آزادی ۲	سطح معنی داری
توسعه گردشگری پایدار	۱۰/۳۰۰	۱۳	۹۴۱	۰/۰۰۰

سنجش نگرش پیروان ادیان توحیدی در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان

جدول (۱۵). نتایج آزمون آنالیز واریانس دو طرفه نگرش پیروان ادیان توحیدی بر ساخته از آموزه های «بعد مناسکی» کتب مقدس و نوع

دین ایشان در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان

منبع تغییرات	مجموع مجزورات	میانگین	درجه آزادی	مقدار F	سطح معنی داری	ضریب t	توان آماری
	۱۴۶۱۶۷/۰۶۳	۱۱۲۴۳/۶۲۰	۱۳	۱۲/۰۷۱	۰/۰۰۰	۰/۱۴۳	۱/۰۰۰
	۱۱۶۰۳۱۳/۴۷۶	۱۱۶۰۳۱۳/۴۷۶	۱	۱۲۴۵/۶۶۸	۰/۰۰۰	۰/۵۷۰	۱/۰۰۰
عامل اول گردشگری بر پایه کتب مقدس ادیان توحیدی در بعد مناسکی گردشگری از منظر پیروان ادیان	۱۰۲۲۹/۹۱۰	۳۴۰۹/۹۷۰	۳	۳/۶۶۱	۰/۰۱۲	۰/۰۱۲	۰/۸۰۱
عامل دوم انواع دین	۳۰۸۵۶/۴۵۵	۱۰۲۸۵/۴۸۵	۳	۱۱/۰۴۲	۰/۰۰۰	۰/۰۳۴	۰/۹۹۹
عامل اول و دوم	۲۵۶۹۵/۳۸۸	۳۶۷۰/۷۷۰	۷	۳/۴۴۱	۰/۰۰۰	۰/۰۲۸	۰/۹۸۵
خطا	۸۷۶۵۲۱/۴۱۴	۹۳۱/۴۷۹	۹۴۱	-	-	-	-
کل	۲۳۹۲۵۳۵۲/۰۰۰	-	۹۵۵	-	-	-	-
مجموع مربعات اصلاح شده	۱۰۲۲۸۸۸/۴۷۷	-	۹۵۴	-	-	-	-
مجموع مربعات	-	-	-	۰/۱۳۱	-	-	-

جدول (۱۶). نتایج آزمون تفاوت میانگین توسعه گردشگری پایدار بر حسب نوع دین پاسخگویان

دین	نوع دین	اختلاف میانگین	خطای استاندارد	سطح معنی داری	اختلاف میانگین ها
		حد بالا	حد پایین		
اسلام	زرتشت	۲۹/۲۰۸	۵/۶۳۶	۰/۰۰۰	۱۸/۱۴۹
	یهود	۱۹/۰۰۲	۸/۱۶۹	۰/۰۲۰	۲/۹۷۰
	مسیح	۱۱/۶۶۹	۳/۸۱۲	۰/۰۰۲	۴/۱۸۸
زرتشت	اسلام	-۲۹/۲۰۸	۵/۶۳۶	۰/۰۰۰	-۴۰/۳۶۸
	یهود	-۱۰/۲۰۷	۹/۵۶۴	۰/۲۵۶	-۲۸/۹۷۶
	مسیح	-۱۷/۵۴۰	۶/۳۶۶	۰/۰۰۵	-۲۹/۸۳۷
یهود	اسلام	-۱۹/۰۰۲	۸/۱۶۹	۰/۰۲۰	-۳۵/۰۳۴
	زرتشت	۱۰/۲۰۷	۹/۵۶۴	۰/۲۵۶	-۸/۵۶۲
	مسیح	-۷/۳۳۳	۸/۶۱۶	۰/۳۹۵	-۲۴/۲۴۲
مسیح	اسلام	-۱۱/۶۶۹	۳/۸۱۲	۰/۰۰۲	-۱۹/۱۵۰
	زرتشت	۱۷/۵۴۰	۶/۳۶۶	۰/۰۰۵	۵/۲۴۳
	یهود	۷/۳۳۳	۸/۶۱۶	۰/۳۹۵	-۹/۵۷۶

۵- رابطه میان جنسیت و نگرش نمونه آماری پیروان ادیان توحیدی به توسعه گردشگری پایدار براساس یافته‌های جدول شماره ۱۷ تفاوت میزان توسعه گردشگری پایدار در میان پاسخگویان بر حسب جنسیت آن‌ها براساس کمیت t در سطح $\text{sig} = p < ۰/۰۵$ بر فرض نابرابری واریانس‌ها نشان می‌دهد و تفاوت معناداری مابین میانگین‌های پاسخگویان مردان و زنان دارد. اختلاف میانگین‌ها (حد بالا و پایین منفی) نیز این موضوع را تأیید می‌نماید. بنابراین میزان توسعه گردشگری پایدار در میان پاسخگویان ذکور و اوناث از سطح متوسط کمتر می‌باشد.

مطالعات علوم اجتماعی ایران، سال پانزدهم، شماره پنجاه و هشتم، پاییز ۱۳۹۷

جدول (۱۷). نتایج آزمون تفاوت میانگین توسعه گردشگری پایدار بر حسب جنسیت پاسخگویان

متغیر	جنسیت	تعداد مشاهدات	میانگین	درجه آزادی	مقدار t	سطح معنی داری	اختلاف میانگین ها
توسعه گردشگری پایدار	مرد	۶۰۵	۱۵۳/۰۳	۹۵۴	۰/۷۸۹	۰/۰۲۰	حد بالا -۰/۸۰۰
	زن	۳۵۱	۱۵۸/۱۳				حد پایین -۹/۴۰۴

پیش بینی عوامل موثر بر توسعه گردشگری پایدار؛ در این مبحث از روش رگرسیون گام به گام ۱ استفاده شده است. در نمودار ۱ با مقایسه نمودار توزیع فراوانی خطاها و نمودار توزیع نرمال مشاهده می شود، توزیع خطاها به صورت نرمال می باشد و بنابراین می توان از مقوله رگرسیون استفاده نمود. در جدول ۱۸ قضاوتها بر اساس دو پارامتر Beta و Sign صورت می گیرد. یافته ها جدول ۵۶-۴ نشان می دهد، مناسب ترین مدل برای پیش بینی توسعه گردشگری پایدار برای پاسخگویان «متدین به ادیان چهارگانه توحیدی» در شهر اصفهان متغیرهای: مناسکی، اعتقادی و پیامدی است که معادله آن به شرح زیر است. همچنین $R^2 = ۰/۱۳۴$ محاسبه شده مبین آن است که ۱۳/۴ درصد از تغییرات متغیر وابسته توسط متغیرهای سه گانه فوق (متغیرهای مستقل) تبیین می شود و ۸۲/۶ تغییرات به عواملی بستگی دارد که در این پژوهش پیش بینی نشده است.

$$Y = b_0 + b_1X_1 + b_2X_2 + b_3X_3$$

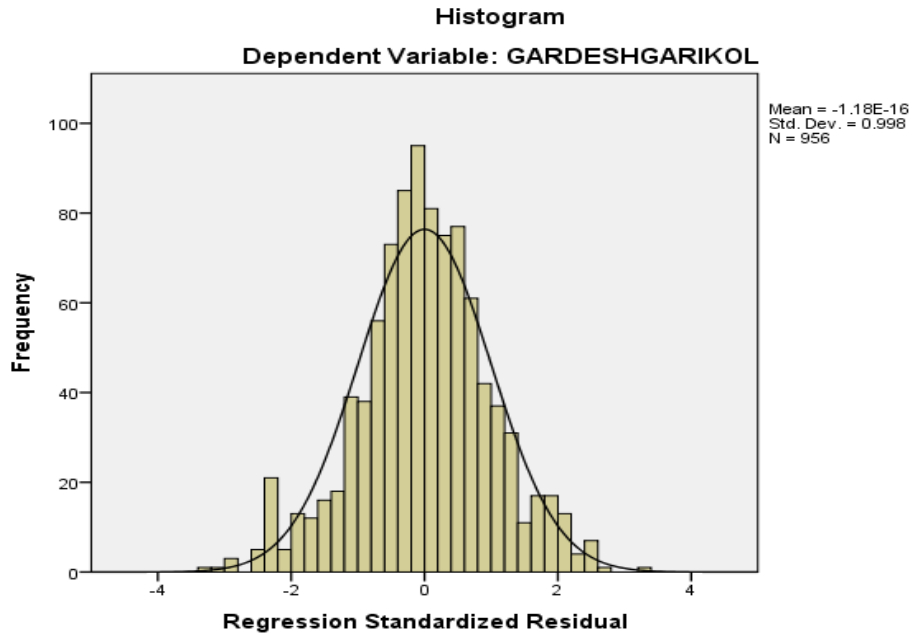
$$Y = (۸۸/۷۳۹) + (۱/۲۰۶) + (۰/۸۹۶) + (۰/۳۸۹)$$

پیامدی + اعتقادی + مناسکی + ضریب ثابت = توسعه گردشگری پایدار

جدول (۱۸). مقایسه ضریب استاندارد و غیر استاندارد در رگرسیون چندگانه

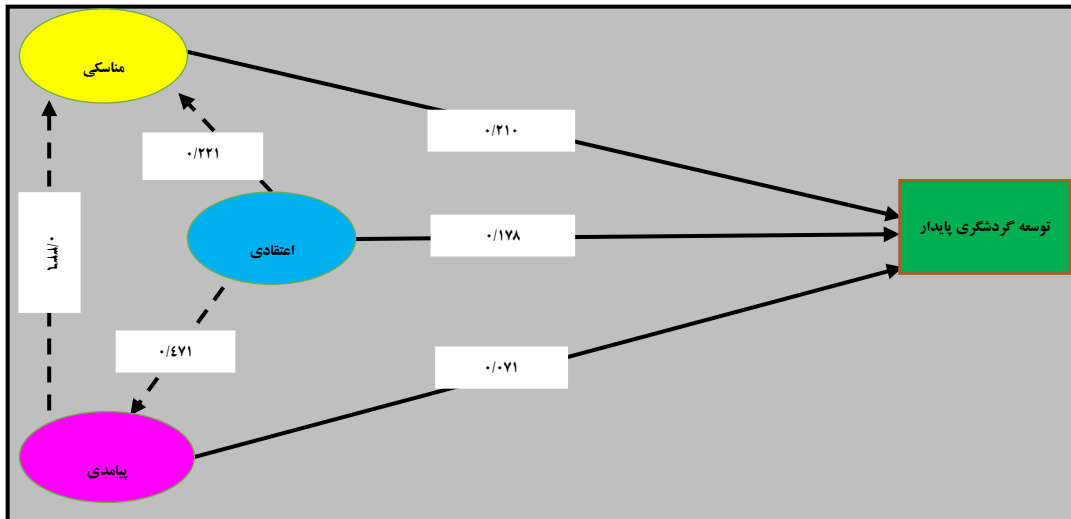
مدل	متغیر	ضریب غیر استاندارد		ضریب استاندارد	
		B	ضریب خطای استاندارد	Beta	t
گام اول	مناسکی	۱/۷۷۱	۰/۱۷۶	۰/۳۰۹	۱۰/۰۴۱
گام دوم	مناسکی	۱/۳۳۰	۰/۳۶۶	۰/۲۳۲	۷/۱۱۱
	اعتقادی	۱/۰۲۴	۰/۰۲۴	۰/۲۰۳	۶/۲۱۸
گام سوم	مناسکی	۱/۲۰۶	۰/۱۹۷	۰/۲۱۰	۶/۱۱۷
	اعتقادی	۰/۸۹۶	۰/۱۷۷	۰/۱۷۸	۵/۰۷۵
	پیامدی	۰/۳۹۸	۰/۲۰۲	۰/۰۷۱	۱/۹۶۸

سنجش نگرش پیروان ادیان توحیدی در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان

شکل (۱). نمودار توزیع نرمال توسعه گردشگری پایدار

تحلیل مسیر توسعه گردشگری پایدار؛ با توجه به نتایج جدول ۱۸ در این مرحله با استفاده از تحلیل مسیر مدل ساختاری رابطه بین متغیرهای مستقل و وابسته ترسیم می شود. در شکل ۱-۴ مدل تحلیل مسیر نشان می دهد که متغیرهای ابعاد: مناسکی، اعتقادی، پیامدی به صورت مثبت و مستقیم و همچنین بعد پیامدی از طریق بعد مناسکی و بعد اعتقادی از طریق ابعاد مناسکی و پیامدی نیز به صورت غیر مستقیم بر میزان توسعه گردشگری پایدار تأثیر دارند.

شکل (۲). نمودار تحلیل مسیر مدل ساختاری عوامل مؤثر بر توسعه گردشگری پایدار در شهر اصفهان.

بحث و نتیجه‌گیری

پدیده گردشگری بدون تردید می‌تواند موجب یک سری تغییرات اجتماعی در جامعه مقصد گردد و این گونه تغییرات ممکن است با فصلی بودن گردشگری، ماهیت و نوع گردشگری مرتبط باشد. اما در یک نگاه کلی مورد وفاق اجتماعی اکثر اندیشمندان این حوزه، گردشگری به توسعه جوامع منجر می‌شود. همان‌طور که بررسی‌های نظری موجود نشان داده‌اند، عوامل متعددی بر توسعه گردشگری در یک جامعه اثر دارند، اما این پژوهش به صورت ویژه و خاص سنجش نگرش پیروان ادیان توحیدی (اسلام، زرتشتی، مسیحیت و یهودیت) در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان مورد مطالعه پیمایشی قرار داده است. تا اولاً نگرش پیروان این ادیان توحیدی در مورد گردشگری پایدار اصفهان مشخص شود و در صورت پاسخ مثبت از تاثیر ابعاد مختلف دین بر توسعه گردشگری پایدار آگاهی یافته و نگرش ادیان توحیدی فوق را بر اساس ابعادشان با یکدیگر مقایسه نموده تا تفاوت‌ها و شباهت‌های آنان را از لحاظ ساختاری، کارکردی، محتوایی، امکانات و قابلیت‌ها مشخص شود. بنابراین در این راستا پس از مطالعه نظریه‌های متفاوت روانشناختی و جامعه‌شناختی به عنوان مبانی نظری پشتوانه فرضیات مطرح شده پژوهش هستند. بنابراین نتایج استنباط کلی در فرضیه اصلی تاثیر متقابل «گردشگری بر پایه کتب مقدس ادیان توحیدی بر نگرش پیروان ادیان» و «نوع دین ایشان» در مورد توسعه گردشگری تایید شد و به عبارتی تفاوت معناداری مابین میانگین‌های توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان بر حسب نوع دین پاسخگویان مشاهده شد. البته میان پیروان ادیان اسلام و مسیحیت تفاوت

معناداری وجود نداشت ولیکن مابین مابقی ادیان تفاوت معناداری مشاهده می‌گردد. شایان ذکر است، بیشترین تاثیر گردشگری بر پایه «کتب مقدس ادیان توحیدی از منظر پیروان ادیان» بر «توسعه گردشگری پایدار» را ابتدا یهودیت، سپس به ترتیب ادیان توحیدی: اسلام، مسیحیت و زرتشتی داشته‌اند. بر همین اساس باید عنوان کرد که دین دارای کارکردهای متنوع و متعدد معرفتی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و تربیتی خواهد بود که در همه شئون زیست بشری، زندگی، تعلیم و تربیت، اخلاق و فرهنگ جامعه کاملاً حضور و رسوخ خواهد داشت. باید تاکید نمود که سهم و نقش ادیان در امورات اجتماعی و حیات جامعه، هرگز یکسان و همسان نبوده و نیست. میان ادیان پیچیده و بزرگ توحیدی جهان مثل: اسلام، یهودیت، مسیحیت و زرتشتیت قطعاً تفاوت‌هایی وجود دارد. تاثیر این ادیان بر حیات اجتماعی به هیچ وجه مساوی و همگون نیست، چنانکه نقش آفرینی هر یک از ادیان یاد شده نیز در طول تاریخ و نیز در جوامع گوناگون یکسان نبوده است. در برخی مقاطع تاریخی، برخی از قرائت‌های ادیان در پاره‌ای جوامع خاص به دلایل گوناگون نقش آفرینی‌های بارزتری داشته‌اند. از اینرو در کارنامه ادیان نیز از حیث تاثیر بر جامعه و زندگی اجتماعی تفاوت‌های چشمگیری وجود دارد، لذا می‌توان گفت: برخی ادیان اجتماعی‌تر هستند و دستورات و آموزش‌های سیاسی- اجتماعی غنی‌تر، قوی‌تر و گسترده‌تری دارند و برخی دیگر از ادیان در این زمینه دچار فقر آموزش‌ها و ضعف ابعاد اجتماعی و سیاسی دینی خود هستند، بدین رو نقش آفرینی آنها در این زمینه بسیار محدودتر، ضعیف‌تر و کم‌رغم‌تر است. ادیان به واسطه ماهیت هنجاری خود در جامعه حاوی احکام هنجارمند هستند و در مورد مسائلی مانند گردشگری به مطالعه موشکافانه تحلیل مسایل در این زمینه نیاز است. بنابراین همواره به تغییر گرایش‌ها یا تغییر نقش مذهب و معنویت در جوامع مدرن و در نتیجه ره آورد آن برای مصرف گردشگری، توجه اندکی روا شده است. ادیان و مذاهب معمولاً بر گرایش‌ها و ارزش‌ها میان معتقدان و غیر معتقدان اثر می‌گذارند. این مسایل نشان می‌دهد که گرایش‌ها، ارزش‌ها و رفتار هر جامعه‌ای که فعل گردشگری را نیز شامل می‌شود باهم متفاوت است و تاحدی می‌تواند از طریق ماهیت، گستره و قدرت پیروی مذهبی (پیروان ادیان) در آن جامعه تعیین شود. بر همین اساس نهادهای مذهبی و گردشگری از دیرباز رابطه دیرینه‌ای با یکدیگر داشته‌اند. مهاجرت انسان از زمان‌های بسیار دور با مذهب گره خورده است. سفر، یادگیری، صلح و مهمان‌نوازی از افراد غریب، از جمله مفاهیم مذهبی است که به گردشگری نزدیک است و دیدگاه‌های دینی پیرامون گردشگری، با مفهوم گردشگری به عنوان زمان آزاد شروع می‌شود و بنابراین فرصتی برای افراد فراهم می‌کند تا برای تقویت معنوی خود، در مورد جهان طبیعت که خداوند خلق نموده، بیاموزند. علاوه بر این، گردشگری مذهبی، یا آن نوع از گردشگری که شرکت‌کنندگان آن تا حدی یا تماماً به دلایل مذهبی جهت گردشگری برانگیخته شده‌اند، این نوع از گردشگری یکی از قدیمی‌ترین اشکال مسافرت محسوب می‌شود. گردشگری مذهبی که به شکل زیارت نهادینه و سازمان‌دهی شده است، در قرون

وسطی شایع‌ترین «جابجایی اجتماعی» بود که در آیین‌های مذهبی ادیان مهم دنیا نظیر بودیسم، هندوئیسم، یهودیت، مسیحیت و اسلام دیده می‌شد. آن جابجایی‌های اجتماعی همچون، مکه، رم، اورشلیم، لودرز، بنارس که هنوز هم به عنوان مقصدهای گردشگری زیارتی معاصر، محبوب هستند. ممکن نیست بتوان توسعه گردشگری را بدون مطالعه مذهب و آگاهی از پدیده زیارت در دوران‌های تاریخی همراه با نگرش پیروان ایشان درک نمود. هم‌اکنون گردشگری به یک پدیده عمده اجتماعی و اقتصادی تبدیل شده است، تعداد افرادی که تماماً یا تا حدی با اهداف مذهبی و معنوی سفر می‌کنند به طور نسبی و به طور مطلق افزایش یافته است. از سوی دیگر عواملی چون توسعه، دنیایی نمودن و دین زدایی از مفاهیم معنوی و مذهبی باعث شده تا تفاسیر گسترده‌تری از آنچه مکان‌ها و تجربیات گردشگری مقدس را ایجاد نموده است، به وجود و باعث افزایش اشتیاق افراد جهت شرکت در این نوع از گردشگری گردد که در پاسخ به تنوع نوع گردشگری توسط نمونه آماری رتبه دوم نوع گردشگری پس از طبیعت گردی با درصد فراوانی قریب به ۲۳٪ جایگاه دوم را به خود اختصاص داده است. با در نظر گرفتن ارتباط طولانی و در حال افزایش و پیچیده میان گردشگری و مذهب، شاید تعجب آور باشد که تاکنون توجه نسبتاً کمی به این موضوع در ادبیات گردشگری یا در حقیقت در مطالعات مذهبی شده است، که این مساله باعث نمی‌شود که از ارزش آن در آینده بکاهد یا نقش ادیان را در توسعه گردشگری پایدار نادیده گرفت.

منابع

- آقاجانی، معصومه؛ قربانی رنجبری، فاطمه؛ آقاجانی، محمدعلی و آقاجانی، احمد. (۱۳۹۲). گردشگری، دین و کشورهای اسلامی: مطالعه موردی ایران، اولین همایش ملی گردشگری، جغرافیا و محیط زیست پایدار، همدان، انجمن ارزیابان محیط زیست هگمتانه.
- ابراهیم زاده آسمین، حسین. (۱۳۹۲). بررسی تطبیقی وضعیت شاخص توسعه انسانی، فصلنامه مطالعات شبه قاره دانشگاه سیستان بلوچستان، سال پنجم شماره ۱۷.
- ازکیا، مصطفی. (۱۳۹۴). جامعه شناسی توسعه، تهران: انتشارات کیهان.
- استیس، والتر ترنس، (۱۳۹۰). دین و نگرش نوین، ترجمه‌ی احمدرضا جلیلی، تهران: انتشارات حکمت.
- ایمانی خوشخو، محمد حسین. (۱۳۹۴). مطالعات گردشگری، چاپ اول، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- بختیاری، محمد عزیز، فاضل حسامی. (۱۳۸۲). درآمدی بر نظریه‌های اجتماعی دین، چاپ اول، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

سنجش نگرش پیروان ادیان توحیدی در مورد توسعه گردشگری پایدار شهر اصفهان

- بروک، جان سوار. (۱۳۹۰). مدیریت گردشگری پایدار، ترجمه‌ی محمود سبزی، چاپ اول، تهران: انتشارات سازمان مدیریت صنعتی.
- پاپلی یزدی، محمد حسین و مهدی سقایی. (۱۳۹۳). گردشگری ماهیت و مفاهیم، چاپ اول، تهران: انتشارات سمت.
- توکلی، فرزانه. (۱۳۹۴). گابایاگی، چاپ اول، اصفهان: انتشارات ریشه.
- حیدری چپانه، رحیم. (۱۳۹۶). مبانی برنامه ریزی صنعت گردشگری، چاپ اول، تهران: انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- دهشیری، محمدرضا. (۱۳۹۴). ارزیابی عوامل مؤثر بر توسعه‌ی گردشگری مذهبی در ایران، برنامه ریزی توسعه گردشگری، دوره ۴، شماره ۱۲، بهار ۱۳۹۴، صفحه ۷۲-۹۲
- زاکرم، فیل. (۱۳۸۴). درآمدی بر جامعه شناسی دین، ترجمه‌ی خشایار دیهیمی. چاپ اول. تهران: انتشارات لوح فکر.
- سقایی، محسن؛ آبدار اصفهانی، مهدی. (۱۳۹۳). گردشگری از دیدگاه قرآن و روایات، فصلنامه قرآن و علوم بشری، دوره ۲، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، صفحه ۹۳-۱۰۵
- شجاعی زند، علیرضا. (۱۳۸۰). دین و جامعه و عرفی شدن، چاپ اول، تهران: انتشارات مرکز.
- شجاعی زند، علیرضا. (۱۳۸۸). جامعه شناسی دین ۱ درباره موضوع، تهران: انتشارات نی.
- شجاعی زند، علیرضا. (۱۳۹۴). دین در زمانه و زمینه مدرن، چاپ اول، تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- صادقی، حسین. (۱۳۸۹). محاسبه شاخص توسعه انسانی استان‌ها با استفاده از رتبه بندی فازی، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، سال دهم، شماره ۳۷.
- صادقی، حسین. (۱۳۸۸). توسعه انسانی در ایران، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، شماره ۲۴.
- قربانی، اکبر. (۱۳۹۴). وحدت متعالی ادیان، چاپ اول، تهران: نشر نگاه معاصر.
- قنبری برزبان، علی. (۱۳۹۶). تبیین ذابقه گردشگری مذهبی در جامعه ایران با تاکید بر جوانان؛ موانع و چالش‌ها، برنامه ریزی توسعه گردشگری، دوره ۶ شماره ۲۱، تابستان ۱۳۹۶، صفحه ۱۱۶-۱۳۵.
- کرمی‌پور، کرم الله. (۱۳۹۴). گردشگری دینی: ماهیت و کارکرد، اسلام و علوم اجتماعی، دوره ۷، شماره ۱۳، بهار و تابستان ۱۳۹۴، صفحه ۵۳-۷۱.
- کوشا، محمد علی. (۱۳۷۶). پایه شناسی دین، قم: انتشارات پارسیان.

- کینگ، ساموئل. (۱۳۵۳). جامعه‌شناسی، ترجمه‌ی مشفق همدانی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- محمدی، جمال؛ صالحی، صادق؛ نیکوفال، زینب. (۱۳۹۶). پدیدارشناسی تجربه‌گردشگران اماکن مذهبی (مورد مطالعه: اماکن زیارتی شهرستان هرسین)، برنامه ریزی توسعه گردشگری، دوره ۶، شماره ۲۰، بهار ۱۳۹۶، صفحه ۳۴-۵۵
- هنرفر، لطف‌الله. (۱۳۵۲). آثار تاریخی جی، مجله: هنر و مردم شهریور ۱۳۵۲ - شماره ۱۳۱ (۱۳) صفحه - از ۲۴ تا ۳۶.
- هنرفر، لطف‌الله، (۱۳۴۶). اصفهان، چاپ اول، تهران: انتشارات فرانکلین.
- هنرفر، لطف‌الله، (۱۳۵۰). گنجینه آثار تاریخی اصفهان، چاپ دوم، تهران: انتشارات فرانکلین.
- Berger. P. (1973). *The School Reality of Religion*. Harmondworth: Penguin.
- Frye, Richard. (2008). "The Golden Age Of Persia (History of Civilization)", Amazon, Phoenix; New Ed edition.
- Georg, W. (2008). *Tourism politics, Globalization, Sustainable and Responsible tourism*: Available from. www.Arlt-lectures.com.
- Inskip. Edward, (1991). "Tourism Planning: An Integrated and Sustainable Development Approach": by John Wiley & Sons, Inc, All rights reserved. Published simultaneously in Canada.
- Jafari, j. (2001). "The Scientification of Tourism". In V. Smith and M. Brent (eds) *Hosts and Guests Revisited: Tourism Issues of the 21st Century*. Elmsford: Cognizant Communications.
- Jayawardana, Kavindu. (2002). *Sustainable Tourism Development*, <https://www.slideshare.net/kavindujayawardana/sustainable-tourism-development-36960031>.
- Jayawardana, Chandana; J. Patterson; Daniel, Choi; Chris and Brain Ryan. (2008). *sustainable tourism development in Niagara; Discussions, theories and insights*, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, Vol. 20, No. 3, pp: 258 - 277: www.emeraldinsight.com.
- Vukoni c b, (2000). religion. in j.jafari (ed) *encyclopedia of tourism* (pp. 497-500). London: Routledge.
- Coleman, James S.,(1990). *Foundations of Social Theory*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Davis, Gordon B. & Margaret H. Olson, (1999) *Management information systems: conceptual foundations, structure and development*. 2nd ed. New York: McGraw-Hill book Co.
- Ko,T. G. (2005). *Development of a tourism sustainability assessment procedure: a conceptual approach*; *Tourism management*, 26: 431-445, Available from: www.Sciencedirect.com.

- Sharpley, R., (2009). *Tourism Development and the Environment: Beyond Sustainability*.
- Ritzer, George, (2013). “ Modern sociological Theory”. McGraw-Hill Education - Europe .9 ed, London, United States McGraw-Hill.
- Kamra, K., (1997). *Tourism: Theory, Planning and Practice*, Indus Publishing Company: New Delhi.
- Farrell, B., & Twining-Ward, L. (2005). Seven steps towards sustainability: Tourism in the context of new knowledge. *Journal of Sustainable Tourism*, 13(2), 109–122.
- Lane, B. (1994). Sustainable rural tourism strategies: A tool for development and conservation. *Journal of Sustainable Tourism*, 2(2), 102–111.